

Hâfız Sâmî'nin okuduğu, Ali Rıza Sağman ile Süleyman Erguner'in de plaktan notaya aldıkları muhayyer gazel

Hacı Kirâmî Efendi, Bestenigâr Ziyâ Bey ve Sultanselimli Hâfız Cemal Efendi'den faydalanarak dinî ve din dışı birçok eser meşketti. Meşhur bestekâr Zekâî Dede, torunu Münir (Kökden) Bey'in meşk için kendisine getirdiği Hâfız Sâmî'yi dinledikten sonra, "Oğlum, sana Hüdâ meşketmiş, benim meşkedecek bir şeyim yok!" diyerek bu gencin müsikideki kabiliyetini ve istikbalini âdeta keşfetmiştir.

Hâfız Sâmî'nin ilk olarak on dört yaşında ramazanda Fâtiî Camii'nde okumaya başladığı mukabeleleri, daha sonra uzun yıllar Bayazıt ve Yerebatan camilerinde büyük kalabalıklar önünde devam etmiştir. Bilhassa 1900-1910 yılları arasında Fâtiî Camii'nde hünkâr mahfilinin altında öğle ile ikinci arasında okuduğu mukabeleler meşhurdur. Kaynaklarda, onun kıraati esnasında cezbeyle kendinden geçen dinleyicilerin coşkulu feryatlarının kubbelerde yankılandığı belirtilir. Rahatsızlığından sonra Kur'an ve mevlid mahfillerinde pek görülmemişse de 1928 Ramazanında Fâtiî Camii'nde bazı günler mukabele okumuştur. Hâfız Sâmî Kur'an tilâvetinde tecvide son derece dikkat eder ve lüzumsuz nağmelerden kaçınırdı.

Mevlid okuyuşunda da aynı hassasiyeti gösteren Hâfız Sâmî mânaya ve diksiyona özellikle dikkat ederdi. Yorulmak bil-

meyen sesi yanında çok uzun bir nefesi vardı. Mevlid okurken üç beyti bir solukta, gereken perde ve nağmeleri de göstererek okuduğu nakledilir. Mısraları âdeta yaşayarak seslendirdiğini söyleyen Ali Rıza Sağman, Meşhur Hafız Sâmî Merhum adlı eserinde Hâfız Sâmî'nin mevlidi Kur'an'dan daha iyi okuduğunu yazar. Tecvide riayet sebebiyle Kur'an kıraatinde sesi kullanma ve nağme yapma konusunda bir nevi sınırlama bulunduğunu, mevlidde ise sesin kudretini gösterme imkânının daha fazla olduğunu ifade ettikten sonra çok güzel mevlid okuyan kimseler tanıdığını, ancak ideal mevlid okuyuculuğunu Hâfız Sâmî'nin şahsında gördüğünü belirtir (s. 94). Anadolu'nun birçok yerinde de mevlid okuyan Hâfız Sâmî'nin hâfızalarda derin izler bırakan birçok okuyuşu arasında 1901 yılında Zeyrek Kilise Camii'nde, 1910'da Dârülfünun gençlerine Süleymaniye Camii'nde okuduğu mevlidler ve Meşrutîyet yıllarında Esad Efendi Tekkesi'nde okuduğu Mülk sûresi özellikle kaydedilmelidir. Esad Efendi Tekkesi'ndeki kıraati sırasında dervişlerin cezbeye kapılarak kendilerini yerlere atmaya ve bağırıma başlamları üzerine şeyh efendi yüksek sesle "el Fâtiha!" demek suretiyle Hâfız Sâmî'nin okuyuşunu kesmek zorunda kalmıştır.

Hâfız Sâmî üstat gazelhanlar arasında yer alır ve bu konuda ismi Şaşı Hâfız Osman ile beraber anılır. Üç oktav üzerinde istediği rahatlıkla okuyabilen Sâmî Efendi güftenin fesahatini bozmadan tiz ve pestlerde, heceler hakkını verip vurgulara dikkat ederek okurdu. Ayrıca meyan içinde meyan göstererek seyreden icraları da onun sahip olduğu ses genişliğinin göstergeleriydi. Çoğunlukla mansur akordunun tiz nevâsı üzerinde okuyan Hâfız Sâmî'nin gazellerinde âşıkane bir eda hâkimdi. Dinî ve din dışı pek çok eseri plağa okumuş ve bu plaklar büyük ilgi görmüştür. Ancak gençlik yıllarında ve zamanın gelişmemiş teknikleriyle doldurduğu bu plaklar Hâfız Sâmî'nin okuyuşundaki özellikleri tam anlamıyla yansıtmaktan uzaktır. Ayrıca plaklardaki zaman sınırlaması da onun tabii okuyuşuna önemli bir engel teşkil etmiştir. "Ey kamer-tal'at sarây-ı âsümân durdukça dur" mısrai ile başlayan muhayyer gazeli, "Aşk ehline âlemde dilârâ mı bulunmaz" mısrai ile başlayan segâh gazeli plaklara okuduğu meşhur eserler arasındadır. Hicazkâr makamında ve sözleri Şeyh Esad Erbîlî'ye ait, "Tecellâ-yı cemâlinde habîbim nevbahâr âteş" mısrayla başlayan eser ise onun en çok okuduğu kaside olarak bilinir.

BİBLİYOGRAFYA :

Divan Edebiyatı Müzesi, Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Dosyaları, nr. 108; Ergun, Antoloji, II, 654-655, 717; Ali Rıza Sağman, Meşhur Hafız Sâmî Merhum, İstanbul 1947; a.mlf., "Hafız Sâmî Merhum", İstiklâl Gazetesi, İstanbul 27 Ağustos 1943; Sadi Yaver Ataman, Mehmet Sadi Bey, Ankara 1987, s. 39-41; Özalp, Türk Müsiki Tarihi, II, 63-64; Sermet Muhtar Alus, İstanbul Kazan Ben Kepçe, İstanbul 1995, s. 124; Ahmed Midhat Efendi, "Hâfız Sâmî Efendi Hazretleri", Tarık Gazetesi, İstanbul 16 Kânunusani 1314; Hayri Yenigün, "Hafız Sami", Musiki ve Nota, sy. 31, İstanbul 1972, s. 27-28; Zeki Altın, "Merhum Hafız Sâmî Efendi", Kök, sy. 13, İstanbul 1982, s. 33; Öztuna, BTMA, II, 260-261; Fikret Bertuğ, "Sami Efendi (Hafiz)", DBİst.A, VI, 433.

NURİ ÖZCAN

HÂFİZ-İ ŞİRÂZİ

(حافظ شیرازی)

Hâce Şemseddin Muhammed
(ö. 792/1390 [?])İran'ın önde gelen
lirik şairlerinden.

Şiraz'da dünyaya geldi; doğumu için verilen tarihler 717 (1317) ile 726 (1326) arasında değişmektedir. Büyük şöhreti-ne rağmen hayatı hakkında pek az bilgi

vardır. İyi bir öğrenim gördüğüne ve “Hâce” unvanını kullandığına göre seçkin bir aileye mensup olmalıdır. Adının Kemâleddin veya Bahâeddin olduğu sanılan babasının İsfahan’daki Kûhpây’e’den, Tuyseran’dan veya Hemedan’dan Şîraz’a geldiği rivayet edilir. Genellikle kabul edilen, babasının adının Bahâeddin olduğu ve Salgurlular döneminde Kûhpây’e’den Şîraz’a geldiğidir. Annesi Kâzerûnludur. Tezkirelerin verdiği bilgiye göre babası öldüğünde kardeşlerinin en küçüğü olmasına rağmen ekonomik durumu bozulan ailesini geçindirmek için bir süre fırında çalışmış, bu sırada okumaya karşı büyük ilgi duymuştur. Hâfız’ın iyi bir öğrenim gördüğü okuduğu kitaplardan belli olmaktadır. Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ını, Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-ülûm*’unu, Mutarrizî’nin *el-Mişbâh*’ını, Urmevî’nin *Mefâtîhu’l-envâr*’ını, Adudüddin el-İcî’nin *el-Mevâkıf*’ını okuyup öğrenmenin o dönemde ancak seçkin ailelerin çocuklarına nasip olduğu bilinen bir husustur. Hocaları arasında Kivâmüddin Ebû’l-Bekâ b. Mahmûd-ı İsfahânî-yi Şîrâzî gibi tanınmış kıraat ve fıkıh âlimleri vardır. Öğrenimi sırasında Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlediği için “Hâfız” lakabını almıştır. Dinî ilimlerin yanı sıra başta Arap edebiyatı olmak üzere çok iyi bir edebiyat kültürü de aldığı şiirlerinden anlaşılmaktadır. Bunun dışında eserlerinde, döneminin mûsikisi ve çeşitli sanatları hakkında bilgi edindiğine ve iyi satranç oynadığına dair bilgilere de rastlanmaktadır.

Büyük bir ihtimalle daha öğrenciliği sırasında şair olarak tanınmaya başlayan Hâfız, 1303-1357 yıllarında Şîraz’da hüküm süren İncü hânedanının son hükümdarı Ebû İshak’a intisap etti ve yine muhtemelen kendisine divanda maaş bağlandı. Hâfız, şiiri ve içkiyi çok sevdiği bili-

nen Ebû İshak’ın ve ona saltanatını sağlayan ayyâr*ların etkisi altında kaldı. “Rind” de denilen bu kalendermeşrep insanların hayat tarzları o dönemde sadece Hâfız’ı değil bazı âlimleri ve tasavvuf erbabını da etkilemişti; bu etkiye Şîraz’ın ünlü bağ ve bahçelerinin güzelliklerini de eklemek gerekir. Ebû İshak ve veziri Hacı Kivâmüddin ile yakın ilişkiler içinde bulunan ve her istediğini rahatça söyleyebilen Hâfız bu dönemde büyük bir şair olarak tanınıyor, şiirleri elden ele ve hatta ülkeden ülkeye dolaşıyordu. Şöhreti Hindistan’da Bengal’e kadar ulaşmıştı.

Ebû İshak’ın son zamanlarında ayak takımı ve serseri güruhu Şîraz’a tamamen hâkim olmuş, halk evlerinden dışarı çıkamaz hale gelmişti. Muzafferîler’den “muhtesib” lakabıyla anılan Mübârizüddin bu kargaşalığı şiddet kullanarak bastırdı. Sa’dî’nin kitaplarını bile yasakladı. Bu günler Hâfız’ın da şikâyetçi olduğu bir dönemdir. Mübârizüddin’i gözlerine mil çektirerek tahttan indiren ve Ebû İshak devrine benzer bir yönetim kuran oğlu Şah Şücâ’ büyük bir ihtimalle Hâfız’ı da divanda görevlendirdi. Hâfız bu dönemde, özellikle şiirlerinde birçok defa adı geçen hâmisî vezir Kivâmüddin sayesinde müreffeh bir hayat sürüyordu. Önceleri halka Ebû İshak gibi davranan Şah Şücâ’, daha sonra Kirman ulemâsının telkinleriyle babasının yolunu takip etmeye başladı; bu arada vezir Kivâmüddin’i de öldürttü. Buna çok üzülen Hâfız Yezd’e gitmeye mecbur oldu ve hakkında kasideler yazdığı Hâce Celâleddin Turan Şah’a sığındı. Şah Şücâ’ şiirlerinden ve kendisine gönderilen hediyelerden dolayı onu kıskanıyordu. Hâfız Yezd’de umduğunu bulamadığı için Şîraz’a geri döndü; Turan Şah sayesinde Şah Şücâ’ ile arası düzeldi. Şah Şücâ’nın ölümünden sonra yerine geçen Zeynelâbidîn de Hâfız’a karşı iyi davrandı. Ancak onun ölümü üzerine maddî durumu bozuldu. Bir rivayete göre Timur Şîraz’ı aldıktan sonra yeni vergiler koymuş, Hâfız’a da küçük bir miktar vergi isabet etmişti. Hâfız bu miktarı da veremeyecek halde olduğu için Timur’a başvurup durumunu arzemiş ve Timur’un, kendisinin, “Eğer an Türk-i Şîrâzî bedest âred dil-i mârâ / Behâl-i hinduyes bahşem Semerkand ü Buhârâ” (Eğer o Şîrazlı Türk gönlümüzü tutsak ederse yavaşındaki siyah ben için Semerkant’ı ve Buhara’yı bahşederdim) beytini okuyup, “Sevgilisinin yüzündeki bir ben için Semerkant’ı ve Buhara’yı veren insan nasıl yoksul olur?” demesi üzerine, “Bu

kadar cömert olduğumuz için bu hale düştük” cevabını vererek hükümdarın sempatisini kazanmış ve vergi ödemekten kurtulmuştur. Bir daha eski müreffeh günlerini bulamayan Hâfız 791’de (1389) veya daha kuvvetli bir ihtimalle 792 (1390) yılında Şîraz’da ölmüş ve bugün türbesinin bulunduğu Hâfızîye semtine gömülmüştür. Gazellerinin sadece birinde karısının, birinde de bir oğlunun ölümüyle ilgili ifadelerle rastlanır.

Hâfız’ın tasavvufla ilgisi olmakla birlikte kaynaklarda tarikatı ve şeyhi hakkında kesin bilgi verilmemektedir. Ancak Şemseddin Abdullah-ı Şîrâzî, İmâd-i Fakih-i Kirmânî, Seyyid Şerif el-Cürcânî gibi mutasavvıf ve âlimlerden istifade ettiği, Ni’metullah-ı Velî, Hâce Ebû’l-Vefâ el-Bağdâdî, Kemâl-i Hucendî gibi şeyhlerle görüştüğü tezkirelerde kayıtlıdır. Hakikat yoluna kılavuzsuz gidilemeyeceğini söyleyen ve tasavvuf neşvesine sahip olan Hâfız’ın zamanındaki şeyhlerden birine intisap etmemiş olması uzak bir ihtimaldir.

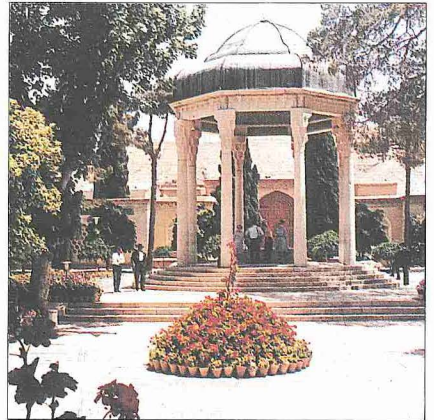
Kaside, rubâî ve kıtalar da yazmış olmasına rağmen Hâfız şöhrete gazelleriyle ulaşmıştır. Daha önce gazel söyleyen bütün üstatların meziyetlerini kendinde toplaması sebebiyle gazelleri Fars edebiyatında türünün en gelişmiş örnekleri sayılır. Önceki şairler gibi gazellerinde mecazî anlamlar da taşıyan aşk ve şarap meclislerini terennüm etmiş ve bazan başka şairlerin beyitlerini kendi gazellerinin arasına serpiştirmiştir.

Hâfız’ın şiirlerindeki âhenk ve akıcılık yanında dilinin sade, tekellüfsüz ve veziz olması şöhretinin en önemli sebeplerinden biridir. Onun bu özellikleri tezkire-

Hâfız-ı Şîrâzî’yi
Vezir
Mecdüddin
İbn Ali’nin
huzurunda
gösteren
bir minyatür
(Oriental
Miniatures,
s. 70)

Hâfız-ı Şîrâzî’nin türbesi – Şîraz / İran

lerde de ifade edilmiştir. Abdurrahman-ı Câmî, Hâfız'ın gazellerinin âhenk ve akıcılıkta Zahir-i Fâryâbî'nin kasideleri değerinde, üslûbunun da Nizârî-i Kuhistânî'nin üslûbuna yakın olduğunu, ancak Nizârî'nin şiirinin zayıf tarafları olmasına karşılık Hâfız'ın şiirlerinde hiçbir sunîlik görülmediğini söylemektedir (*Bahâris-tân*, s. 160-161).

Her türlü ilmi, ahlâkî, felsefî mazmunları ihtiva eden gazellerinde değişik vezinler kullanan Hâfız, şiirlerinde birçok edebî sanata yer vermesine rağmen mâna ve ifadeyi bu sanatlarla boğmamıştır. Arap şairlerinin divanlarıyla çok meşgul olmuş, bunun etkisiyle gazellerine ve bilhassa mülemma'larına sevgiliye hitap ederek ve ona selâm göndererek başlamıştır.

Birçok şair gibi Hâfız da kendinden önceki veya dönemindeki bazı şairlerin etkisi altında kalmıştır. Bunların başında, büyük bir ihtimalle ömrünün son yıllarını Şiraz'da geçirmiş olan Hâcû-yi Kirmânî gelir. Onu yine bu dönemin şairlerinden Selmân-ı Sâvecî takip eder. Hâfız'da Hayyâm'ın etkisi de görülür. Bu şairlerin dışında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sa'dî-i Şîrâzî ve Kemâleddîn-i İsfahânî gibi şairlerden de iktibaslarda bulunmuş, onların şiirlerine cevaplar yazmış veya onları tazmin etmiştir. Ancak ister nazîre ister iktibas şeklinde olsun yazdığı şiirlere daima kendi damgasını vurmuştur. Bilinmeyen veya görülmeyen dillere ve sırlara tercüman olduğu için kendisine "Lisânü'l-gayb" ve "Tercümânü'l-esrâr" lakapları da verilen Hâfız'ın divanı İran dışında Ortadoğu, Hindistan, Türkiye ve bazı Avrupa ülkelerinde de tanınmıştır. Hâfız'ı Hammer'in çevirisinden okuyan ve onun şiirlerine olağan üstü ilgi duyan Goethe bu etki altında yazdığı, her biri Farsça başlık taşıyan on iki bölüm halinde topladığı lirik, mistik şiirlerini *West-Oestlicher Divan* adıyla yayımlamıştır (Stuttgart 1819).

Hâfız'ın divanı fal kitabı olarak da kullanılmıştır. Falını öğrenmek isteyen kişi divanı eline alıp bir tür tekerlemeye benzeyen, "Ey Hâfız-ı Şîrâzî / Ber mâ nazar endâzî / Men tâlib-i yek fâlem / Tû kâşif-i her râzî" (Ey Şîrazlı Hâfız! Bize bakmaktasın. Ben bir sır istiyorum, sen ise bütün sırları açıklıyorsun) cümlelerini söyledikten sonra açtığı divanın sağ veya sol sayfasını falı olarak kabul eder ve o sayfadaki gazelenden kendi davranışlarıyla ilgili sonuçlar çıkarır.

Hâfız divanı, Türkiye'de *Megnevî* ve *Gülîstân*'dan sonra en çok okunan Fars-

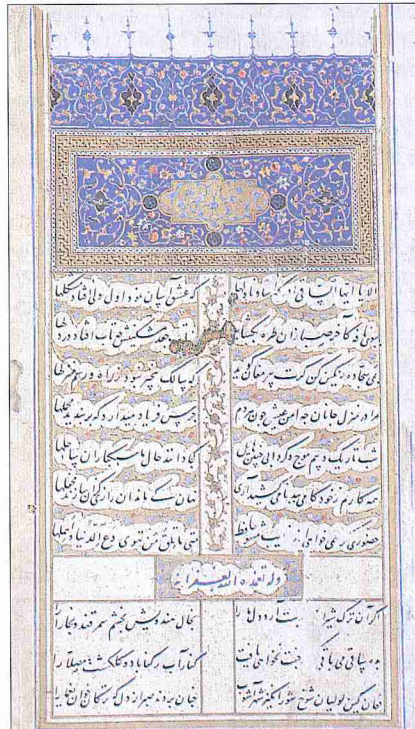
ça metinlerin başında gelir. Hem Fars dilinin hem de belâgat konularının öğretiminde ezberletilen şiirler arasında Hâfız'ın şiirlerinin önemli yeri vardır. Hâfız'ın Türk divan şiirine de geniş ve sürekli etkisi olmuştur. Köprülü, saz şairlerinin bile Sa'dî gibi Hâfız'a da yabancı kalmadıklarını söyler. Divan edebiyatının İran tesiri altında kalmış olmasıyla ilgili tenkit ve değerlendirmeler çok defa Hâfız tesirine bağlanır. XIV ve XV. yüzyıl divan şiirinde Hâfız'dan tercüme denilecek kadar büyük benzerlikler gösteren gazeller vardır. Bu benzerlik Şeyhî'de açık bir şekilde görülürken Ahmed Paşa'da tazminlerle veya farklı söyleyiş tarzlarıyla değişmeye uğrar. Fuzûlî'nin şiirlerinde öteden beri Hâfız tesirinden bahsedilmişse de bu tesirin açıkça görüldüğü, hatta ilham kaynağı teşkil ettiği beyitlerinin sayısı çok sınırlıdır. Bunun dışındaki benzerlikler ise İran ve Türk edebiyatlarında konuların ve şiir telakkilerinin ortaklığından kaynaklanır ve Fuzûlî'yi Hâfız'dan ayıran orijinallik ve sanatkâr şahsiyeti dikkati çeker. Bâkî, Hâfız'ın gazellerine Farsça tahmîs ve nazîreler yapar. Nefî'de ise usta bir şair olmak için önünde Hâfız gibi bü-

yük bir engeli aşmak gereğini ima eden mısralar vardır. Nedîm ve Şeyh Galib'de Hâfız tesiri bulunmamakla beraber Doğu şiir geleneğinin bu büyük üstadına nazîreler ve takdir mısraları yer alır. Abdülbaki Gölpınarlı'nın Hâfız divanı çevirisinin önsözünde, Türk divan şairlerinin Hâfız'ın şiirlerine benzerlikleri gösteren örnek beyitler mukayeseli bir şekilde verilmiştir (ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları* I, Ankara 1966, bk. İndeks; II, İstanbul 1989, bk. İndeks; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, bk. İndeks).

Divan şiirine kısmen veya tamamen karşı çıkan Tanzimat sonrası yazarlarında Hâfız tesiri söz konusu olmadığı gibi Hâfız'dan bahisler de çok defa divan şiirinde İran tesirini belirtme, hatta divan şairlerini taklitçilik veya hayalperestlikle suçlama vesilesiyle açılır. Bununla beraber XIX. yüzyılda doğan yazar ve şairlerin, özel veya resmî öğrenimleri sırasında Farsça'nın klasik eserleri arasında Hâfız'ın divanını okudukları hâtıra ve mektuplarından anlaşılmaktadır. Ziyâ Paşa, *Harâbât*'ının mukaddimesinde gençliğinde Hâfız'ı okuduktan sonra ufkunun genişlediğini söyler. Nâmık Kemal'in *Cezmi*'si, Ahmed Midhat Efendi'nin *Râkım Efendi*'si gibi devrin romanlarında klasik öğrenim gören kahramanların Hâfız divanını okuduğu zikredilir. Abdülhak Hâmid'in tiyatrolarından *Tayflar Geçidi* ve *İlhan*'da oyun kişileri arasında Hâfız'ın hayali de yer alır. Hâfız divanına olumsuz bir bakış tarzı Mehmed Âkîf'te de görülmektedir. Süleymaniye Kürsüsünde'ki vâiz, Hâfız divanının, "Gönül incitme de keyfin neyi isterse becer" şeklinde ahlâksızlığa cevaz veren bir fetva kitabı haline geldiğinden şikâyet eder. Son olarak Yahya Kemal "Rindlerin Ölümü" adlı şiirinde alegorik bir ifadeyle Hâfız'ın ebediliğine işaret etmiştir.

Hâfız hayatta iken şiirlerini bir divan halinde tertip etmediği için dilden dile ve ülkeden ülkeye dolaşan bütün bu şiirlerin ona ait olup olmadığı tartışma konusudur. Bugüne kadar içindeki şiirlerin tamamının Hâfız'a ait olduğu kabul edilen bir divan nüshası bulunamamıştır. Mevcut nüshalar arasındaki farklar ve bu nüshaların özellikleri de ona ait şiirlerin tesbitini imkânsız kılmaktadır. Yakın zamana kadar şiirlerinin, bir rivayete göre kendisiyle de görüşmüş olan ve divanın çeşitli nüshalarının önsözünde sadece "câmi" olarak anılan Gülendâd adlı bir kişi tarafından derlendiği kabul edilmektey-

Hâfız-ı Şîrâzî'nin divanının ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Aya-sofya, nr. 3907)

di. Yeni tesbit edilen eski tarihli üç divan nüshası, şiirlerin derlenmesine Hâfız daha hayatta iken başlanıldığını ortaya koymuştur. Bunlardan biri, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Ayasofya, nr. 9945) ve Fars'ta hüküm süren İskender Mirza'nın emriyle 813-814 (1410-1411) yıllarında istinsah edilmiş olan nüsha, diğeri, Kâsım-ı Ganî ve Muhammed Kazvî'nin faydalandıkları *Tetimme-i Divân-ı Hâfız* adlı nüshadır. Bu nüsha Ayasofya nüshasından sonra istinsah edilmiştir. "Elif" kafiyesinden başlayarak "yâ" kafiyesine kadar gelen bu nüshaların ihtiva ettiği gazel sayısının farklı oluşu ayrı ayrı nüshalara dayandıklarını göstermektedir. Aynı tarihte yine İskender Mirza'nın emriyle istinsah edilen ve Pervîz Nâtel Hânleri tarafından yayımlanan bir nüsha da British Museum'da bulunmaktadır (nr. 7759). Şiirlerin cahil müstensihlerce tanınmaz hale getirilmesi üzerine bunların yeniden tesbiti için Hüseyin Baykara gibi bazı hükümdarlar tarafından heyetler kurulmuşsa da bu heyetlerin de şiirleri tam ve doğru olarak tesbit edebildikleri söylenemez. Zira gazel getirenlere para verildiği için getiren kişinin herhangi bir gazelin mahlas beytindeki ad yerine Hâfız mahlasını yazıp sunmuş olması mümkündür.

Eski yazmalarına tesadüf edilmediğinden ağızdan ağıza gelen nakillere göre son dönemlerde yazılmış nüshalarına dayanılarak pek çok basımı yapılan Hâfız divanının 827 (1424) tarihli bir yazması ilk defa Abdürrahim Halhâlî tarafından yayımlanmıştır (Tahran 1306). Muhammed-i Kazvî'nin ve Kâsım-ı Ganî, eski olmasına rağmen birçok yanlış bulunan bu nüsha ile yirmiye yakın nisbeten eski nüshaya ve matbu nüshalara dayanarak divanın yeni bir baskısını yapmışlardır (Tahran 1320). Ayrıca Pervîz Nâtel Hânleri (British Museum nüshasıyla diğer iki nüshaya dayanarak *Gazelhâ-yi Hâce Hâfız-ı Şîrâzî*, Tahran 1337 hş.); Ebû'l-Kâsım-ı Encevî (*Divân-ı Hâce Hâfız-ı Şîrâzî*, Tahran 1344); Celâl-i Nâinî ve Nezîr Ahmed (812/1409 ve 817/1414 tarihli iki nüshadan faydalanarak *Divân-ı Hâce Şemseddin Muhammed Hâfız-ı Şîrâzî*, Tahran 1353); İrec Efşâr (*Divân-ı Kûhne-i Hâfız*, Tahran 1348 hş.); Selîm Neysârî (*Gazelhâ-yi Hâfız*, Tahran 1353); Reşid İyazî ve Ekber Behrûz (813, 822, 825 tarihli nüshalara dayanarak *Divân-ı Hâfız*, Tebriz 1356 hş./1977) ve son olarak da Pervîz Nâtel Hânleri (805-825 yıllarına ait eski nüshasından faydalananak Tahran 1362 hş.) divanı yayımlamış-

lardır. Bütün bu çabalara rağmen şiirlerin hepsinin yayımlandıkları şekilleriyle kesin olarak Hâfız'a ait olduğu söylenemez.

Bütün gazelleri sehl-i mümteni gibi görünen Hâfız'ın şiirlerini anlamak için daha başlangıçtan itibaren çeşitli şerhler yazma gereği duyulmuştur. Bu konudaki en eski şerh Sürûfî'nin eseridir (*Şerh-i Divân-ı Hâfız*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 716-717). Bunu Şemî'nin *Şerh-i Divân-ı Hâfız* (Süleymaniye Ktp., Kadızâde Mehmed Efendi, nr. 403) ve Sûdî'nin *Şerh-i Divân-ı Hâfız-ı Şîrâzî* (I, İskenderiye, ts.; II, İskenderiye, ts.; Bulak, ts.; III, Bulak 1250) adlı eserleri takip eder. Hepsî Türkçe olan bu şerhler arasında en mükemmeli Sûdî'ninkidir. Sûdî şerhi, İsmet Settârzâde tarafından *Şerh-i Sûdî ber Hâfız* adıyla üç cilt halinde Farsça'ya çevrilmiştir (Tahran 1342-1347 hş.). Bu şerhin I. cildi aynen, diğer iki cildi sadece gazelleri seçilerek Hermann Brockhaus tarafından yayımlanmıştır (Leipzig 1854-1860). Ayrıca Mehmed Vehbi Efendi şiirleri ilk defa tasavvufî bir görüşle şerhetmiştir (*Şerh-i Divân-ı Hâfız*, Bulak 1273; I-II, İstanbul 1286, 1288-1289, son basıma Sûdî'nin şerhinin tamamı derkenar olarak ilâve edilmiştir). Bu şerh, Hâfız'ın hemen her sözünü tasavvufî açıdan yorumla tâbi tuttuğundan onun gerçek düşüncelerini ve sanatını yansıtmamaktadır.

Hâfız divanı -yukarıda tanıtılan şerhler içindeki çeviriler dışında- Türkçe'ye ilk defa Abdülbaki Gölpınarlı tarafından tercüme edilmiştir (İstanbul 1944). Hâfız'ın divanı ve şiirleri üzerine Batı'da çeviri ve metin neşri olarak çok sayıda çalışma yapılmıştır. Hermann Brockhaus'un Sûdî'nin şerhiyle birlikte (*Die Lieder des Hafiz*, Leipzig 1854-1860), Vincenz von Rosenzweig-Schwannav'ın metinle beraber divanın Almanca tercümesi (*Der Diwan im persischen Original*, Vienna 1856-1864) yanından en önemli çeviri Joseph von Hammer tarafından gerçekleştirilmiştir (I-II, *Der Diwan von Mohammed Schemseddin Hafiz*, Stuttgart 1812-1813; Neudruck 1973). İngilizce çevirileri arasında H. Wilberforce Clarke'in divan tercümesiyle (*Diwan*, London 1891) A. J. Arberry (*Fifty Poems of Hafiz*, Cambridge 1947) ve Gertrude L. Bell'in divandan seçmeleri (*Poems from the Diwan of Hafiz*, London 1897), ayrıca J. Payne'nin Hâfız'ın bazı şiirlerinin tercümesi (*The Poems of Shamseddin Mohammed Hafiz of Shiraz*, London 1901) anılabilir. Arthur Guy'nin, Sûdî'nin şerhi-

ne dayanarak yaptığı Fransızca tercüme ve seçmelerle (*Les poèmes érotiques ou ghazels en calque rythmique et avec rime à la persane*, Paris 1927) P. Ch. Devillers'nin gazelleri Fransızca'ya çevirisi (*Les ghazels*, Paris 1959); M. Zand - S. Lipkin ve S. Shervinskiy'in divanı Rusça'ya (*Lirika*, Moskva 1963), J. B. Kosut a Jaroslov'un Çekçe'ye (*Z divanu Hafize*, Praha 1881), Képes Géza'nın Macarca'ya (*Versek*, Budapest 1960), Mûsâ Cârullah Bigi'nin Tatarca ve Rusça'ya (*Divan*, Kazan 1910), Mirza Can'ın Urduca'ya (Delhi 1907) tercümeleri Hâfız'ın başka dillere yapılan çevirilerinden bazılarıdır. Hâfız'ın hayatı, şiirleri ve divanı üzerinde yapılan araştırmalar büyük bir sayıya ulaşmıştır. Muhammed Ali Revnak bu çalışmaların bir bibliyografyasını *Spektrum Iran* dergisinde yayımlamıştır (I/4, s. 79-93). Ayrıca M. Nevvâbî de *Kitâbşinâsî-yi İrân*'da bir bibliyografya vermiştir (VII, 897-916).

BİBLİYOGRAFYA :

Hâfız-ı Şîrâzî, *Divân* (nşr. Muhammed-i Kazvî-nî - Kâsım-ı Ganî), Tahran 1320 hş., nâşirlerin önsözü; a.e. (trc. Abdülbâkî Gölpınarlı), İstanbul 1944, mütercim önsözü, s. 1-39; a.e. (nşr. Seyyid Ebû'l-Kâsım-ı Encevî), Tahran 1363 hş./1983-84, nâşirin önsözü, s. 49-127; Câmî, *Bahâristân* (trc. M. Nuri Gençosman), İstanbul 1985, s. 160-161; Devletşah, *Tezkiretû's-su'ârâ* (nşr. Muhammed-i Abbâsî), Tahran 1337 hş., s. 338-344; Lâmiî, *Nefehât Tercümesi*, s. 681-682; Emin-i Ahmed-i Râzî, *Heft İklim* (nşr. E. D. Ross - Han Sâhib Mevlevî Muktedir), Kalkûta 1918, s. 252-257; Fahrûzzamân-ı Kazvîni, *Meyhâne* (nşr. Muhammed Şeffî), Lahore 1926, s. 79-92; Lutf Ali Beg, *Âteşkede* (nşr. Ca'fer-i Şehîdî), Tahran 1337 hş., s. 271-275; Kâsım-ı Ganî, *Bahş der Âşâr u Effkâr u Ahvâl-i Hâfız*, Tahran 1321 hş., I; a.mlf., *Târîh-i Taşavvuf der İslâm*, Tahran 1322 hş.; Browne, *LHP*, III, 271-319; a.mlf., *Ez Sa'dî tâ Câmî* (trc. Ali Asgar Hikmet), Tahran 1339 hş., s. 358-422; Safâ, *Edebîyyât*, III/2, s. 1064-1089; Hasibe Mazioğlu, *Fuzûlî-Hâfız*, Ankara 1956, s. 229-314; A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, London 1958, s. 329-363; Rypka, *HIL*, s. 263-271; Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Ez Kûçe-i Rindân der Bâre-i Zindeğî ve Endîşe-i Hâfız*, Tahran 1349 hş.; Mansûr-i Restegâr, *Makâlâtî der Bâre-i Zindeğî ve Şî'r*, Şîraz 1350 hş.; Şîblî Nu'mânî, *Şî'rû'l-'Acem* (trc. M. Taki Fâhr-i Dâf-yî Gilânî), Tahran 1363 hş., II, 165-246; Mâhyâr-ı Nevvâbî, *Kitâbşinâsî-yi İrân*, Tahran 1366 hş., VII, 897-917; Roger Lescot, "Essai d'une chronologie de l'œuvre de Hâfız", *BEO*, X (1943-44), s. 57-100; Annemarie Schimmel, "Hâfız and his Criticism", *Studies in Islam*, XVI/1, New Delhi 1979, s. 1-33; İraj Bashiri, "Hâfız and the Sufic Ghazal", a.e., s. 34-67; Mohammad Ali Rounaq, "Auswahl einer wissenschaftlichen Hafez-Bibliographie", *Spektrum Iran*, I/4, Bonn 1988, s. 79-93; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XI, 112-130; H. Ritter, "Hâfız", *IA*, V/1, s. 65-71; G. M. Wickers, "Hâfız", *Er²* (İng.), III, 55-57.

